

De geschiedenis van de Papiermolen "Werklust"

In 1929 schreef dr. W. J. Koppius in de afleveringen maart, april en mei van het geïllustreerd maandblad "Groningen" een uitgebreid artikel over de reeds in 1843 afgebroken papiermolen "Werklust". Deze molen was in 1734 ten zuiden van de stad Groningen gebouwd, aan het eind van de huidige Papiermolenlaan, ten westen van de Heereweg en ter hoogte van het Sterre-

bos. Op deze locatie bevindt zich nu het openluchtbad "De Papiermolen".

Hieronder is de volledige tekst van het artikel integraal weergegeven, samen met de bijbehorende illustraties.

Het geheel heb ik aangevuld met gegevens van de fiche van deze molen, alsmede met de kadastrale kaart uit 1821, waarop de molen is ingetekend.

No. 3.	12e JAARGANG.	MAART 1929.
	GRONINGEN	
GEÏLLUSTREERD MAANDBLAD VOOR VOLKSTAAL, GESCHIEDENIS, FOLKLORE, KUNST, INDUSTRIE EN LANDBOUW VAN STAD EN LANDE.		
Redactie: J. RIETEMA, J. DIJKSTRA en Dr. H. A. POELMAN (voor Gesch.) Met vele medewerkers op verschillend gebied.		
UITGAVE VAN ERVEN B. VAN DER KAMP. Officieel orgaan van: „GRONINGEN”, Vereniging tot bevordering van de kennis van het dialect, de geschiedenis en folklore van Groningen, alsmede tot de behartiging en bevordering van algemeen Groningsche belangen. Secretaris: P. J. Werkman, Jozef Israëlsstraat 65, Groningen.		Administratie-adres: SINT JANSSTRAAT 1-3, GRONINGEN. - Telefoon Intercommunaal 21. Redactie-adres: J. DIJKSTRA, FREDERIKSTRAAT 40, GRONINGEN. Verschijnt den 15den van elke maand. Prijs per jaargang f 4.—. Advertentiën bij overeenkomst. Alle rechten voorbehouden volgens de auteurs-wet van 1912.
Bij ongevrage inzendingen gelieve men voldoende port in te sluiten; men verzekert zich daardoor franco terugzending bij niet-plaatsing. De redactie verzoekt dringend, de copie duidelijk te schrijven of te typen (op één zijde van het papier).		

De Papiermolen,¹⁾

door Dr. W. J. KOPPIUS.

Een 18e-eeuwsche grootindustrie.

De Groningsche Papiermolen kan alleen met behulp van het Archief worden beschreven. Immers er is nooit eerder iets over in het licht verschenen. Daarom in de eerste plaats mijn vriendelijken dank aan de heeren Archivarissen, voor de aanwijzingen mij verstrekt, ook in 't bijzonder

aan den heer Lonsain, want zonder een deskundig leidsman in en door het Doolhof van het Archief, zou het onmogelijk zijn geweest een letter op het papier te zetten.

-----
¹⁾ Een Studie over Etta Lubina Johanna Palm-Aelders. (Zie 't Meinommer 1928 van Vragen des Tijds), deed Mr. J. H. de Sitter te Meppel, en schrijver dezes, verlangen naar meer gegevens over de betekenis van den Papiermolen in de 18e eeuw. Beiden meenen dat anderen hunne belangstelling deelen.

Tevens mijn hartelijken dank aan de H.H. W. J. Roelfsema te Apeldoorn, J. H. Timmer te Helpman, en E. Wijgert te Groningen voor hunne gewaardeerde schriftelijke en mondelinge mededeelingen betreffende de laatste jaren van den molen, waaromtrent minder in het Archief is te vinden.

Dit geldt mee voor den verkoop op afbraak, waarvan de heer J. Offerhaus Wzn., notaris te Groningen, mij zoo welwillend een copieacte toezond.

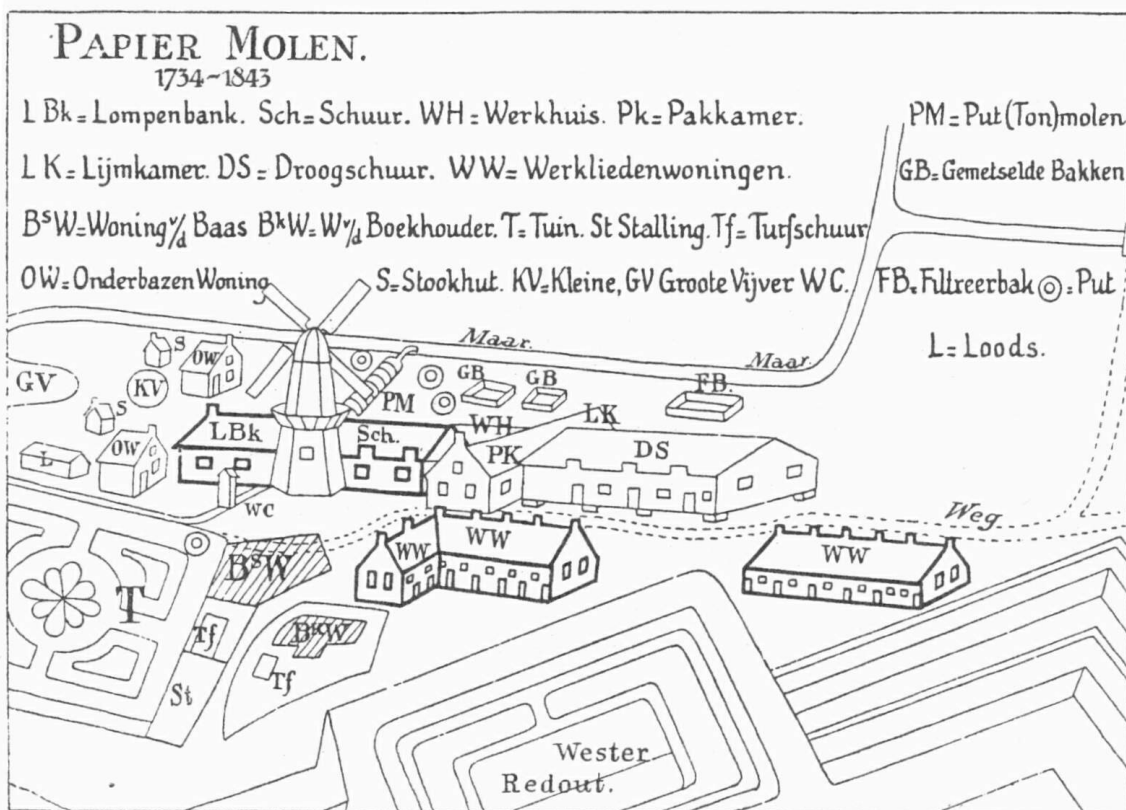
De vogelvlucht-teekening is ontworpen naar een kaart uit het Bureau van bouw- en woningtoezicht, waarvan Dr. Coster mij ten gebuik een copie ter hand stelde. Daarop komen niet voor de werkliedenwoningen.

Deze heb ik zelf de plaats moeten geven die zij nog innemen. Zij, en wat er nog van het oude molengebouw bestaat, zijn daar-

om dik omljnd aangegeven. De verdere verdeling en plaatsing van details, was uit verkoopacten op te maken.

I. Ligging en Stichting.

Ieder Groninger kent den naam, velen weten waar hij ongeveer moet worden gezocht. Men slaat immers, langs den Heereweg gaande, voor het R.C. kerkhof rechts af, waar aan den sintelweg het bordje prijkt: Papiermolen. Ook kan men direkt voorbij Fongers rijwielfabriek, langs den noordkant van het groote, Zuiderkerkhof gaan. Men loopt dan langs een rij hooge boomen die ons aan den achter (west)kant vergezellen, en waar een paar wilgen hun groen over het breede water spreiden. Verder gaat de weg tusschen moestuinen naar een klein buurtje.

Al is de naamgever daar reeds lang niet meer te vinden, toch heet het streekje nog: Papiermolen. Wandelt men door dan komt men van den weg op een pad en ten slotte uit bij een werfje voor ijzeren schepen, aan den overkant van het Hoornsche Diep of

Noord- Willemskanaal. Hierlangs kan men naar de stad terugkeeren.

Het is een landelijke wandeling. Een Duitse Ober sprak ons eens, bij een dergelijke "Spaziergang" van een "Stille Wanderung", en duidde dat nader aan door de

woorden: “Ah, das ist ja eine wobei nicht gesprochen wird!”

Doch wij willen nu juist *wel* spreken en wijzen meteen op de eerste rij, aan elkaar gebouwde huisjes, aan den linkerkant, eenigszins verscholen achter lage schuurtjes, die staan tusschen deze woningen en den wandelweg.

Het eerste lijkt vrij nieuw, is zeker bijgebouwd, en middenin heeft men er ook een vernieuwd. Overigens springt door het zacht uitglooiën der daken, door de hier en daar nog bestaande ramen met kleine ruitjes en vooral door de lage deuren, het oude cachet dier woningen dadelijk in het oog. Zij staan er dan ook bijna 200 jaar en dateren van 1732, 1740 of 1744.

Even verder loopt de weg wat op en komen we weer aan een groep woningen, deels als de vorigen op het N. deels op het W. uitzijende. Schuin tegenover deze staan aan onzen rechterkant twee grootere huizen, met eenige ruimte er tusschen; de achter-einden naar elkaar gekeerd.

Hier draait het pad naar links af en zoo verlaten wij het buurtje, dat een honderdtal bewoners herbergt, ongeveer evenveel als in den goeden ouden tijd van het bedrijf van den molen.

Of ook van toen nog het comestibleswinkelkje dateert, dat Kahrel's thee en Van Nelle's koffie te koop heeft? 't Zou kunnen, want 5 Dec. 1740 werd den fabriqueurs van de Papier- en Barkmolens buiten de Heerepoort, alsmede den tuiniers der moestuinen aldaar toegestaan, dat Jannes Jans: “eenige winkelneeringe of coopmansschap” mocht uitoefenen.

Een copie van een oude kaart geeft duidelijk den molen aan tusschen de twee genoemde grootere huizen. Toch hebben, daar deze sinds wat zijn veranderd, de tegenwoordige bewoners, omtrent de juiste plaats waar hij heeft gestaan, verschillende opinies.

Begrijpelijk omdat niemand den molen heeft gekend.

De kaart wijst op de nabijheid van de z.n. *Generaliteitsfortificatiën*, afgegrensd door een diepe gracht, die tusschen het Hoorn-

sche- en Schuitendiep, het tegenwoordige Helperdiepje, overvloed van water had. Er was slechts een gering verval tusschen den Hondsrug ten O. en de lage landen ten W. van den molen. Een *geregelde* drijfkracht als bij de stuwing van de stroomende beeken op de Veluwe had men dus niet. De Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden, Dl. XXXI (Stad & Lande) 1794. pag. 7, zegt van die fortificatiën: “Na het beleg van 1672, oordeelde men egter eene meerdere versterking noodig. Zulks draalde niettemin tot 1698, wanneer naar het ontwerp des vermaarden Koehoorns, tusschen de Stad en de buurt Helpen, een nieuw werk aangelegd is geworden om den hoogen rug tusschen de Hunze en de Aa te beschermen.”

Bij dit art. van Dr. Koppius over de historie van den “Papiermolen” willen we ook laten zien, hoe een deel van dat typische hoekje er thans nog uitziet. De bedoeling van onze foto-graaf was, een panorama van 't geheel te geven, maar er was in den wintertijd moeilijk een hoog en rustig punt te vinden. Doch ook zóó krijgen we wel eenig idée van het intieme der buurt zoo vlak bij de stad. RED.

Dit dateert van 1727. Of men er bij tusschenpoozen en aldus 30 jaar aan heeft gewerkt? De vijand werd eerst verrast door geïnundeerd land, dan tegengehouden door een breede, diepe gracht, vervolgens door de gewapende bastions en daarachter was nog een loopgraaf, die ook den Heereweg

doorsneed, waarover in vreedstijd een brug (z.n. droge brug) was geslagen.

De tegenwoordige schietbaan is een nog overgebleven deel van die loopgraaf. De kazematten der bastions bevatten kruitmagazijnen en deze zelf waren van de noodige kanonnen voorzien. Door de vestingwet van 1874 werden, met de stadswallen en grachten ook deze fortificatiën geslecht; alleen de waterverbinding bleef behouden. Te dezer plaatse nu, noordelijk van bastions en loopgraaf, tusschen Heereweg en Hoornsche Diep, werd 22 October 1732 octrooi voor 25 jaar verleend aan *Wessel(us) Sevensteern*, ter oprichting van een Papiermolen. Daar de octrooi boeken pas van 1737 af zijn bewaard, weet men niet in welken vorm de toestemming gekleed was. Buiten de Kranepoort was er eerder een papiermolen geweest maar ook weer verdwenen. Op de Veluwe was te Uchelen, bij Apeldoorn in 1623 de allereerste ingericht door: Marten Orges (refugié?). Eenige jaren eerder was aan de Zaan er een gebouwd voor grauwpapier. De witpapierfabrikage werd door de vlucht der Veluwische fabrikanten, bij den inval in 1672 van Lodewijk XIV in Gelderland, naar de Zaan overgebracht. Daar waren in de 18e eeuw: 40 papiermolens die een Europeeschen naam hadden.¹⁾

Zijn octrooi is verloren gegaan. Sevensterns aanvraag is er nog, waarin hij o.a. schrijft: “Welke onderneming van een groote omslagh en merckelyke kosten en moeite is, waartoe een groot aantal menschen en familiën geëmployeert moeten worden en aan een kostwinnige kunnen geraecken en die fabriecq hier wel gestabilieerd en voortgeset wordende, daardoor veel geldt in het land kan blijven; doordien nu diergelycke saecke in syn beginselen aan veel difficulteit, groote inlage van kapitaal, andere omstandigheden en hazard is geopponeert en veelligt eenige menschen het pampiermaecken alhier mede mogten ondernemen en ook binnen korten dierge-

-----
¹⁾ Het boek der uitvindingen. De papierbereiding, 1^e Deel, pag. 19. 1858.

lycke moolen oprigten tot ende dan te schade en nadeel van suppliant, versogte dieswegen, dat Haar Ed. Mogenden het oprigten van een pampiermolen met den ancleve van dien alhier accorderende, den Suppliant tot aanmoeding van diergelycke nuttige entreprise en verminderinge van schade met een octroy daernevens gelieven te beneficieeren, dat inwendigs vyff en twintig jaaren geen andere pampiermoolen in deze Stadt off deszelfs jurisdictie sig mogen etablisseeren.”

De H.H. Borgemeesteren & Raedt geven den remonstrant toestemming.

Omdat het ingevoerde papier met rechten was bezwaard, wilde men eigen fabricage, men dacht het in Holland zoo goed rendeerende bedrijf ook hier met succes te kunnen vestigen; het was destijds een veelbelovende grootindustrie. De boekdrukkerijen, de handelsstand en de studeerenden, allen hadden groote behoefte.

Er werd gevormd een “*Societeit Papyrmolen*”, die zich waarschijnlijk met de oprichting bemoeide, tevens een adviseerend lichaam vormde, en denkelijk het eerste bedrijfskapitaal verschaft.

Sevenstern begon de “papiermakerie” in het klein. Hij zegt in een request van 1734 (de molenaars behoorden niet tot de Burger- maar tot de Raadsgilden; hij had zich dus steeds tot den Raad te wenden) dat hij “*een vrijffmoolen, door den arbeid van peerden, employeerde en gesorgt (had) voor goed pompwater.*”

Misschien heeft S. de twee papiermolens te Alkmaar gekend. Zij waren van veel vroegeren datum: “den eenen binnen dien Stede aldaar, die gemalen wordt met peerden ende een ander buyten de voorsz. Stede, gemalen metten wynde.”¹⁾

Die wrijfmolen heeft natuurlijk niet op de plaats van den lateren windmolen gestaan, daar dan het bedrijf tijdens bouw en inrichting daarvan, stil had moeten staan. Eeni-

-----
¹⁾ Mr. J. H. de Stoppelaar. Het papier in de Nederlanden gedurende de M.E. inzonderheid in Zeeland. Middelburg. Altorffer. 1869.

gen van de huidige bewoners wilden den windmolen een plaats geven meer Zuidelijk, niet tusschen de nog bestaande huizen, waar hij, volgens de kaart heeft gestaan, en wel omdat daar nog een kelder of put is en een stukje muur staat. Misschien had, door de overlevering, hun onderbewust nog iets van den wrijfmolen voorgestaan. Beide kunnen echter aan een woning hebben behoord. Wij denken b.v. aan de woning van den Baas (BsW), waarbij een grooten tuin behoorde. Zou het middelpunt van den wrijfmolen ook het roset zijn geweest, het centrum van een lateren tuinaanleg? (T.). De paarden van den wrijfmolen zullen den bodem wel voor goeden tuingrond hebben voorbereid. De buurman van den Baas, de boekhouder, had veel kleineren tuin en mindere woning. (B.k.W.). Nog kleiner waren de woningen der onderbazen (OW). Deze, Noord en Zuid van den Lompenbank, hadden een stookhut of zomerkeuken in het tuintje (S.).¹⁾

Verder zegt Sevenstern: . . . “Dog de ondervinding leert, dat het werk also niet met het verwagte succes zijn voortganch kan gewinnen”, . . . “en om het gewenste effect te mogen hebben, een ordinair *windmolen*, sooals in Holland gebruikt worden, op te rigten, en geeven beter gelegenheid daartoe, om hem is voorgekomen als *het water in de grafft Van het eerste Redout*”, enz.

Behalve het gebruik van dit water, vraagt hij voor zijn *fabrijcq* ook aan: “verscheyden stukken landt”, zwertende aan het zijne, maar behoorende aan het Pelstergasthuis, te mogen koopen. Dit wordt hem toegestaan, en spoedig daarna heeft hij den koop met de Gasthuisvoogden gesloten. Voor den verderen bouw van den *pampieren windmoolen* vraagt en verkrijgt hij verlot, het houtwerk op den stadswal af te werken.

Daar het voor den fabrikant van groot belang was ook van buiten de provincie (Stad -----

¹⁾ Terwijl overigens de kaart in vogelvlucht is geteekend, moeten deze huizen, om plaatsgebrek, in plattegrond worden aangegeven

& Lande) lompen te kunnen betrekken, werd op zijn verzoek, de belasting op den invoer van lompen en vodden voor 5 jaar ingetrokken, en een verbod van invoer van vreemd papier uitgevaardigd.

In de 18e eeuw meende men niet anders te kunnen fabricceeren dan onder bescherming, door wering van gelijke produkten van buiten, onbezwaarden uitvoer van eigen fabrikaat, vrijen invoer van grondstoffen, enz. Ondanks dien steun kwamen vele ondernemingen niet tot bloei, de papiermolen ook niet, hoewel zijn fabrikaat even deugdelijk was als het beroemde Zaansche en Veluwsche, getuige o.a. de Groningsche requestboeken, de Rechterlijke archieven, enz. van het Rijks- en Gemeentearchief uit dien tijd. Men zei dan ook: “het brooze papier is beter bestand tegen den tand des tijds dan het hecht arduin!”

II. Verdere geschiedenis.

Wat mag de reden zijn, geweest, dat de molen zoo spoedig weer werd verkocht? Hij werd reeds in 1739, dus na vijfjarig gebruik, door Wesselus Sevenstern *publijk geveijlt*.

Oorzaak kon zijn, dat het papier niet op prijs was gebleven. Ook zal de industrieel hebben gemerkt, dat hij nog steeds kapitaal in den molen had te steken, waarvan hij vooreerst geen verbetering te gemoet kon zien. Als hij den molen daarentegen met voordeel, ten minste zonder scha, kon verkoopen, zou hij *niet slecht af*, in elk geval: *er uit* zijn. Zoo liever koopman dan fabrikant!

De molen werd 9 en 10 Juni 1739 publiek verkocht met alle ad- en dependentien, waaronder een watermolen, welke bij den maker nog “was liggende”, en waarop 100 Caroli gld. d.i. f 150, n.m. de helft, was betaald. Twee gewone molens: “in der nächsten Nähe”, zouden elkaar de wind uit de zeilen hebben genomen. ‘t Zal dus, ook om den prijs en de uitdrukking: *liggende*, een vijzel- of tonmolen, met schroefblad PM, (putmolen in de verkoopacten) zijn geweest, die het water kon laten stroomen

waar het noodig was. Het afvalwater werd aan den anderen kant uitgelaten. De koop-som van alles was: “seventyn duisent vyffhondert Car. gld. of *f* 26.250, een flink bedrag. De betaling moest geschieden in 3 termijnen.

De opvolgers van Sevenstern – het waren er n.m. twee – *Antoni of Antonius Verburgh*, Stadsbouwmeester, en *Jacobus Aelders*, tafelhoeder van de Bank van Leening,¹⁾ moeten een meesterknecht, een baas hebben gehad. De eerste kon op het loopen van den molen toezien, de laatste het papier waardeeren. Hij had in het hoekhuis Guldenstraat: Vischmarkt, (tegenwoordig Ville de Paris) een papierhandel gehad.

Verburgh was geen man van kapitaal. Hij richtte zich 16 Sept. 1739 tot B. en R. en vroeg: “een sekere voorschot van penningen onder genoegzame securiteit van zijne vaste effekten en betalinge van een behorelyke interesse van Hunne Edelmogenden te mogen erlangen; zullende worden gemployeerd tot staande houdinge van een nieuwe Papiermolen buiten de Heerepoort staande, voor den halvescheit bij den Bouwmeester aangekogt”, enz. . . . “waarop gedelibereert hebbende H.H. B. & R. de rentmeester W. H., bij dezen geauthoriseert om aan de Bouwmeester A. V. een voorschot van penningen ter waarde van 12000 gld. uit de stadscassa te doen.” Zijn voorganger Sevenstern was vroeger finantieel door de *Societeit Papiermolen*,²⁾ geholpen aan bedrijfskapitaal. Dit zou men tenminste moeten aannemen, omdat 3 Sept. 1739, op een door Dr. Berlage en Gelsing (directeuren?) ingediend bezwaar door den Raad een beslissing werd genomen ter betaling

-----
¹⁾ Aelders woonde als lombard houder, in het tegenwoordige Concerthuis, waar achter de Bank werd gehouden.

²⁾ Bijdragen tot de kennis van den Tegenwoordigen Staat der prov. Groningen. Bolhuis Hoitsema, Gron. 1860, 1e Deel. U. G. Schilthuis Jzn. Statistiek der Ambachts- en fabrieksnijverheid in de prov. G. 1856, vergeleken met 1819.

van een deel van het loon aan eenige arbeiders. 19 Febr. 1740 werd door B. & R. een regeling aangaande de liquidatie van die Societeit getroffen. Daar de particuliere hulp den steun van de overheid niet kon missen, vond de laatste zeker dat men de societeit nu best kon ontberen.

‘t Was een slechte tijd geworden voor de papierfabricage in ‘t algemeen, en daarvoor voor onzen nieuwen molen in ‘t bijzonder. De papierprijzen waren door overproductie, laag. Zeer modern klinkt daarom wel een oproep van de Amsterdamsche en Zaanlandsche *fabrikeurs* van 9 Nov. 1739, aan alle papiermakers in de zeven Geunieerde Provinciën, om de molens één maand, en wel van 1 Jan. tot 1 Febr. 1740 te laten stilstaan. Die productiebeperking vond bijval en werd doorgevoerd voor wit papier. 2 Dec. 1739 teekenden te Groningen het contract: A. Verburgh en Jacobus Aelders.¹⁾

Verburgh, die de eerste som van *f* 4375 niet kon leveren, ontving de toegezegde *f* 12000 niet in eens, het laatste deel in Aug. 1741, en had Mei 1742 rente van alles te betalen.

Ook Aelders werd achterstallig. De Stadsrentmeester teekende een kwitantie: 27 Febr. 1740 voor den 2en termijn van 2916 Car. gld. 10 stuivers.

Opnieuw werd aangevraagd den invoer van lompen en votten vrij te geven, òf ze te bezwaren met een geringe import. Dit, voor vijf jaar slechts toegestaan, werd weder gehandhaafd en ook aangenomen, dat op vreemd papier een inkomend recht zou worden geheven.

Aelders, die de behoefte aan meer personeel inzag, had in de Peperstraat in 1739 een huis gekocht voor werklieden, die bij den molen geen woning vonden. Hij vroeg voor hen vrijdom van lasten van de wacht (schutterij), van reinigingsdienst en van het straatlicht (lantaarngeld) aan, hetgeen werd gedifficulteert, d.i. geweigerd.

-----
¹⁾ Alg. Ned. Fam.blad, Ve Jaargang. 1888, pag. 247. G. J. Honig. De fabrikeurs van wit papier in de Nederlanden. Anno 1740.

Dat er ook ondeugdzaam werkvolk van elders was binnen gekomen, bleek uit het vertrek van een paar gezinnen. Hoewel naar het Zuiden gereisd, waren zij vertrokken met de Noorderzon. Zij hadden veel minder huisraad dan schulden achtergelaten.

Grootere ramp was het, wegens defect, stilstaan van den molen. Kleinigheden had men wel geleerd te herstellen, voor grootere reparatiën waren vaklui uit Holland noodig. Daar hun eigen provincie met de vele bedrijven echter vooring, moest de molen hier dan soms maanden stilstaan. Nadat dit wederom eens had plaats gehad, ontstond er spoedig daarna nog weer behoefte aan personeel en woningen. In 1740 was voor nieuwe huishoudingen bijgebouwd, en in 1744 werd, nogmaals na gehouden onderzoek, toegestaan woningen te bouwen, die zwetten aan de fortificatiën.

Vier jaar hadden de participanten slechts samengewerkt; in 1743 kwam Verburgh te overlijden, wat wederom de geldelijke moeilijkheden deed vermeerderen. Zijn dood was een verlies voor de stad, ook voor Aelders, èn om zijn werkkraft: èn om de hem geleende *f* 2200. De weduwe Verburgh toch zat er niet ruim bij. Na den dood van haar man verkocht zij, met behulp van haar zonen, aan een koopman in Altona (bij Hamburg): 82 riem papier. Een riem bevat 24 boek, een boek 20 vel. Schatten we een vel op 5 cts., dan hadden die 39360 vel een waarde van *f* 1968. Zij had ze eigenmachtig verkocht; Aelders heeft mogelijk verhinderd, dat zij de ontvangst ten eigen bate aanwendde. Gewantrouwd door B. & R. werd de fam. Verburgh althans niet; Allard, wien met Jacob Sickens in 1737 octrooi voor een loodgieterij was verleend, volgde toch 28 Nov. 1743 zijn vader als bouwmeester op, en scheen toen ook nog aandeel in den molen te hebben gehad.

Naar aanleiding van den dood van Antoni Verburgh zou de molen in 1743 wederom worden verkocht. Waarschijnlijk is de verkoop niet doorgegaan, daar een half jaar later Jac. Aelders onderhands in Juni 1744

eigenaar werd voor 14.000 Car. gld. of *f* 21.000. De vroeger verschuldigde helft *f* 13.125 was betaald. Hij had dus nog *f* 7875 bij te passen. In een Request van 15 Oct. 1744 komt voor dat hij 3000 en 1000 Car. gld. dus *f* 6000 had voldaan. Of de overige *f* 1875 ook was verrekend?

Hij vroeg en verkreeg daarna 3000 Car. gld. op obligatie en werd in 1744 de eenige eigenaar van den molen.

(Wordt vervolgd).

De Papiermolen,

door Dr. W. J. KOPPIUS.

Een 18^e-eeuwsche grootindustrie.

(Vervolg.)

Was het bij den aankoop in 1739 met de papierfabricage niet schitterend gesteld, Stad & Lande, ja de Geunieerde Provinciën deelden het lot van den molen en raakten door oorlogen uitgeput, in een toestand van schromelijken achteruitgang. Het Noorden werd bovendien geteisterd door paalworm, die de dijkbeschoeiingen vernietigde, waardoor herhaaldelijk overstromingen voorkwamen. Doch nog het ergst was het woeden der runderpest en men had herhaaldelijk misgewas. Voor Aelders was het moeilijk het hoofd boven water te houden. Daar de molen lang had stilgestaan, terwijl het tegoed van zijn medeparticipant nog niet was verrekend, vroeg hij in 1746 over zijn bedrag: “nu liggende bij de penningen van de verkochte boedelbeschrijving”, te mogen beschikken. Hetgeen hem werd

geweigerd. Van steun in dezen crisistijd was dus geen sprake.

Nu had, door het stilstaan van den molen, al eens iemand er gebruik van gemaakt om zijn bezwaar in te dienen tegen het niet kunnen debiteeren van zijn lompen, als hij accijns voor den uitvoer moest blijven betalen. Hij vroeg ontheffing, maar kreeg nul op het request. Doch of dit slechts als vertoon had moeten dienen om de aandacht van het lompenmokkelen af te leiden? Aelders zal zich de vraag hebben voorgelegd, waaraan het kon liggen, dat de lompen hier zooveel duurder waren dan in Holland. Na onderzoek bleek hem, dat het voor een deel daarvan kwam, dat zeker van 1740 af op groote schaal de uitvoer van lompen niet alleen niet was tegengehouden, maar bevorderd; dat de aangifte verre beneden quantiteit en qualiteit was, en dat de pachters alles toestonden.

Op zijn request in 1745 werd enkel geantwoord, dat men het te weinig betaalde provenu aan de waag zou controleeren. Ondanks de ongunst der tijden had men Aelders op het hem toekomende geld van Verburgh niet steeds moeten laten wachten, maar hem omtrent die smokkelarij zeer zeker niet met een kluitje in het riet mogen sturen.

Had men niet moeten beloven de zaak ernstig te onderzoeken en hem, indien zijn vermoeden juist was, schadevergoeding moeten geven? Had die smokkelarij èn den fabrikant, èn de papierindustrie zelf niet groot nadeel toegebracht?

Lang is Aelders, die met 100 man deze groote zaak op volle capaciteit had gedreven, niet meer werkzaam geweest. Hij stierf in 1749.¹⁾

Wie nu met het beheer van den molen, met de exploitatie en de papierfabricage werd

-----

¹⁾ Wij melden ter loops, dat de latere, tijdens de Fransche Revolutie opgetreden: Etta Lubina Johanna Palm-Aelders, Nederland's eerste féministe, dus geen herbergiersdochter was, zooals haar vijanden beweerden, maar het kind van een fabrikant.

belast? Van 1749-1754 hebben wij daaromtrent niets gevonden. Het bedrijf zal dus zeker in die jaren wel zijn geleid door iemand, die reeds onder Verburgh en Aelders als chef of meesterknecht zal hebben gewerkt. Er was ook toch (door hen?) een huis gebouwd, bij den molen, voor: "den Baas."

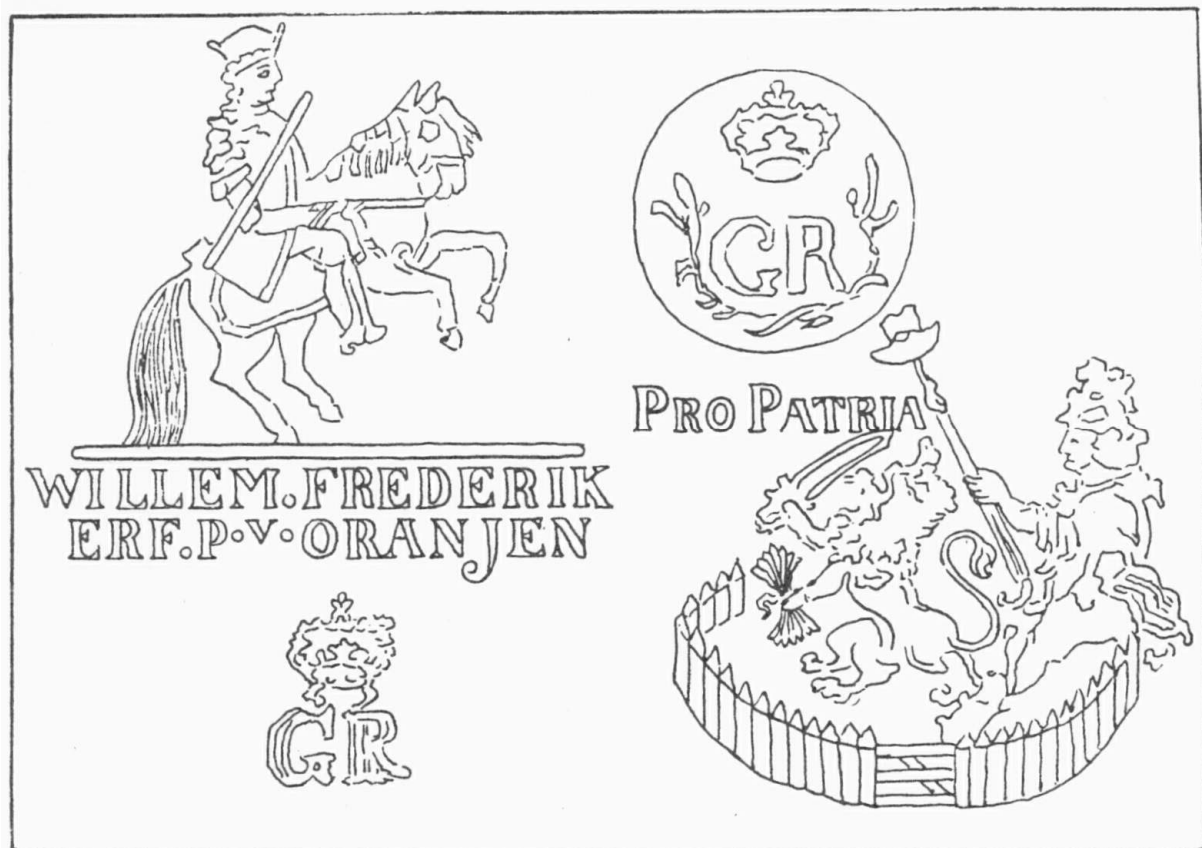
De Wed. A. P. Aelders-de Sitter werd door B. & R. vooral niet beter behandeld dan haar man. Hoewel haar, na zijn dood, ook de Bank van Leening werd toevertrouwd, scheen men haar in niets te willen tegemoetkomen. Of beiden wat fier optraden? Dat duldde men in de 18e eeuw niet.

Zij vroeg in 1751 "vrijdom van capitaal- en haardstedegeld" aan, wegens den Papiermolen" *en remis van het agterstallige*. 't Werd haar geweigerd. Naar het laatste had haar man in 1746 reeds gevraagd, 't was nog de schuld van den boedel van Verburgh in 1743. Nu kon zij haar obligatie niet aflossen, ja, als zij, aldus geplaagd, mogelijk onwillig was geworden om daarvan de rente te betalen, wie kon dat onbillijk vinden, waar haar die ook niet werd vergoed? Zij kwam daardoor echter met den rentmeester in proces. Dat dit slecht afliep, was begrijpelijk: in de 18e eeuw verloor toch vrijwel altijd de finantieel minstkrachtige, de partij. Eindelijk werd, na afloop van dit proces, bij raadsresolutie van 21 Febr. 1754, *de molen bij keerskoopbrief*, dus publiek, verkocht aan *Herman Christiaan Hoisingh*, voor de som van 10.700 Car. gld., dus f 16.050. Aelders had de eerste helft van den molen gekocht voor f 13.125, de tweede in 1744 voor 10.500. Zijn weduwe had dus tien jaar later bijna f 8000 op den molen te verliezen, plus de gederfde rente en de betaling van proceskosten. Waarschijnlijk is mevr. Aelders-de Sitter genoodzaakt geweest over de eene helft van den molen hypotheek op te nemen. De heer Lindenberg, in 1754 reeds overleden, had n.m. door haar toedoen er verband over. Met de Bank van Leening ging het in die moeilijke jaren al evenzoo. In 1766 werd mevr. Aelders *grasvellig*, d.i. failliet verklaard. Als men in aanmerking

neemt, dat Aelders den molen met alle gebouwen, voor een groot deel geheel nieuw, uitmuntend had ingericht en ondanks de slechte tijden, zelfs in de jaren van armoede en opstand, in volle grootte het bedrijf had geleid en er naar had gestreefd, dat men zoo mogelijk in Stad &

Lande onafhankelijk van het Veluwsche en Zaausche papier zou worden, dan hebben hij en zijn vrouw wel van het toenmalige Stadsbestuur den grootsten ondank geogst, ja zij zijn er vrijwel door behandeld, alsof zij onder curateele waren geplaatst.

Hoisingh, waarschijnlijk afkomstig uit de Veenkoloniën, hij had althans in en om Veendam en Wildervank veel bezittingen, was zeker allereerst koopman.

Als men op de papier-, de watermerken mag afgaan, dan is reeds Aelders ten slotte genoodzaakt geweest zijn industrie in verbinding te brengen met de Zaausche. Het Groninger merk: de letters G. R. waarboven een kroontje, en waarom later een krans, kwam daardoor op het zelfde vel papier in verbinding voor met een Omtuinden leeuw, waarachter een man met een hoed op een staf en links boven de woorden: Pro Patria. Hoisingh heeft ingezien, dat op dien weg moest worden voortge-

gaan. De gekroonde letters G. R. verdwenen, en er kwam voor in de plaats zijn naam, terwijl op de linkerhelft de leeuw c.a. bleef. *Vóór* hem, n.m. *na* Aelders, vindt men ook deze o.a. gecombineerd met: K. VD. Of dit de initialen waren van den "baas", den leider van 1749 - 1754?

Hoising had vele vrienden onder de B. & R. Krachtig toch werd hij gesteund bij een aanvraag in 1772 om vrijdom van den impost der schoorsteenen "tot gemelde fabriecq behoorende", en dat wel voor 15 jaren. Hij herinnerde er aan, dat de Wed. Aelders daar reeds in 1751 om had gevraagd. Gecommitteerden van den Raad zonden daaromtrent een rapport in aan de

Staten, doch deze onthielden bij herhaling en hardnekkig hun goedkeuring er aan. Een van de vele oneenigheden tusschen Stad & Lande. Het rapport vermeldde, dat er 90 personen een broodwinning door den Papiermolen werd verschaft, doch dat er ook vele ouden hun kost niet meer verdienden, waar tegenover stond, dat indirekt aan anderen voordeel uit den molen voortkwam. Merkwaardig is ook het rapport om t geen volgt. Bijna niemand kon in de stad wonen, want ook 's winters moesten allen om 4 uur 's morgens aanwezig zijn. Huur konden zij niet betalen, integendeel: elk jaar werd 2 gld. per woning voor schoonmaak gegeven. En de meest geschoolde krachten waren vreemdelingen, die hooger moesten worden gesalarieerd dan elders, omdat alleen het hoogere loon hen afhiel van hun neiging, om naar hun vroegere fabriek terug te gaan. De papiermolens in Holland trachtten *toch* nog, hen weer naar zich toe te trekken. Merkwaardig is verder het feit, dat ondanks de impost op uitgaande lompen, deze tot lagere prijs in Holland konden worden gekocht.

Of het toezicht op het smokkelen dus nog steeds te wenschen liet, òf dat B. & R. werkelijk meenden, dat de Groninger lompen in waarde boven de Hollandsche stonden? Dat was in zoover waar, omdat de lompen van Stad & Lande hoofdzakelijk linnen lompen waren. Molenreparaties konden daarbij zelfs tot jaren stilstand leiden. Overall werd de papierfabricage gesteund: in Friesland en de Oostenrijksche Nederlanden door vrijdom van lasten en door den invoer van vreemd papier met tien stuivers per riem te bezwaren. In Oost-Friesland moesten de pachters een bepaalde hoeveelheid lompen tegen den halven prijs aan den Papiermolen te Cleef afstaan.

In vergelijking dus met de industrie elders, meenden de gecommitteerden van den Raad, dat de Staten het verzoek om vrijdom te geven van haardstedegeld, moesten inwilligen. Na herhaalde deliberaties werd het verzoek niettemin gewezen van de hand.

Op geheel ander gebied gaf Hoising blijk, dat hij moeielijk zijn meerdere vond, n.m. in zijn strijd als ouderling tegen de predikanten van zijn woonplaats. Die geschiedenis ging even aan deze zaak vooraf.

Hoising was sedert 1750 lid van den kerkeraad en in 1754 tot ouderling gekozen. Zeventien jaar was hij dit reeds geweest, toen hij 24 Nov. 1771 met de *censura morum* te doen kreeg. Hij had te zijnen huize,¹⁾ kort te voren, bij gelegenheid van het huwelijk van zijn dochter met den burgemeester van Rhenen, een bal gegeven, en daarbij n.b. zich zelf zoover vergeten, dat hij met een dame, ook reeds van leeftijd, een menuet had gedanst. Dat kon volgens de predikanten er voor een ouderling niet door. Doch Hoisingh liet zich niet uit het veld slaan. Door de beschuldiging gevoelde hij zich diep beleedigd. Hij zei zelf den predikanten aan, dat hij vooreerst niet aan het Avondmaal zou verschijnen. Hij nam hun de wind uit de zeilen en zoo keerde hij de kwestie om. De dominees waren hierover hevige ontdaan.

Hoisingh vrij uit laten gaan, dat ging natuurlijk in 't geheel niet. Er werd een vervolging tegen hem ingesteld. Doch Hoisingh wist zich met behulp van zijn stiefzoon: Tonco Modderman, te wapenen. Hij wist zich zóó goed te verdedigen, dat de predikanten het bij een "broederlijke vermaning" lieten, zoodat Hoisingh tot zijn dood in 1781, ouderling bleef.

Deze zaak was druk besproken geworden, en maakte zelfs zoo veel gerucht, dat niemand minder dan Elisabeth Wolff, die 10 jaar later Sara Burgerhart zou schrijven, er een spotdicht op maakte:

"De menuet en de domineespraak" .

Enkele regels er uit mogen er eenig idee van geven.

"Hij heeft gedanst! o misdaad! o godloosheid!

-----

¹⁾ Hoising woonde W.zijde Oosterstraat, 2e huis ten N. van de Donkersgang, ten Z. van de poort en gang aldaar, dus naast het tegenwoordige Willem Lodewijk gymnasium.

“Hij heeft gedanst, wat overlegde boosheid!

“Dit is des Satans eigen werk.

“Het kan geen zwakheid zijn; ‘k sprak anders niet zoo sterk.

“Het schepseltje (‘t is ons bekend) kan ons doen vallen:

“Maar ziet! een Ouderling der eene waare Kerk,

“Die met ons waake moet op Sions heilige wallen,

“o Helsche daad. o! ach, die danst een Menuet!

“Dat eist een strenge straf: men moet hem naar de wet, -

“Naar *onze* wet hem censureeren.

“Hem stellen uit het kerkbestuur, nu, en altoos.”

Mocht hij niet dansen, zijn stiefzoon had uit een oud kerkenboek opgediept, dat de predikanten – en dat nog wel ondanks de heerschende mode – geen pruiken mochten dragen.

Hij gaf hem aan de hand:

“Maar ik zal *Uwen ban* ook tegen U gebruiken,

“Indien gijlieden uwe almachtig groote Pruiken

“Niet wisselt tegen een eenvoudige kalot . . . Wat deze had gevonden was n.m. het volgende:

. . . “M E R hetgeen men ‘t hoegst verbied,
“Hi ne mag, ‘t zi hum gichte of oevel letten,

“Naer wis van die Fransoysen op zyn hoeft.

“Ni groete of smalle, of witte of geele Pruiken zetten,

“Al was hi ja ook van den haire gantsch beroeft,

“Want dit is al te bittren grouweliken zonde,

“En door die helsche snooije duivel uitgevonde.

“Mer, hevis hi gien hair, hi mag in plek daer van

“Op zin der kaalen scheel wel een kalotjen draagen”, enz.

Wij zien dus, dat de ouderling met succes den degen met de predikanten wist te kruisen.¹⁾

Ook heeft hij strijd gevoerd met de Zaanse fabrikanten. Deze, die meerendeels Doopsgezind en dus dysenters waren, hadden vroeg, althans reeds in 1761, aangenomen een eenigszins opstandig watermerk, door een cirkel omgeven, n.m. een leeuw op een voetstuk met het opschrift: Vryheyt, en een randschrift binnen den cirkel, rechts: Pro Patria, beneden: et usque, en links; Libertate. Als industrieel hinderde Hoisingh die kalme patriottische propaganda zeker niet. Het zal daarom wel om handelsredenen zijn geweest, dat wij zijn papier sedert 1764 gemerkt vinden met het wapen van Amsterdam op de linker, en zijn naam op de rechterhelft. Waarschijnlijk had hij het contract met de Zaan opgezegd, en kon hij zich beter met de fabrikanten van de hoofdstad verstaan. ‘t Was oorspronkelijk Aelders, een paar jaar voor zijn dood, gebleken, dat den molen, door Stad & Lande niet meer gesteund, niets anders overbleef dan een zeer nauw verband met de Holl. molens te zoeken.

Na Hoysing’s dood in 1781 werd eigenaar: *Jan Herman Forsten*, mede met Hoising’s stiefzonen: Tonco en Jan Modderman, zooals blijkt uit Hoisingh’s boedelscheiding in 1786. Waarschijnlijk hebben deze 3, waarbij later ook nog een paar zonen van Forsten en een stiefzoon van hem: J. H. Modderman, den molen verder commanditair bezeten. Hoewel nog een veelbewogen tijd, was de toestand van Stad & Lande veel verbeterd. Door dijkherstel en inpolderingen was men de waterschade glansrijk te boven gekomen, de veepest had uitgewoed, handel en nijverheid bloeiden. Dit gold echter niet van de papierfabrikage, de nieuwe industrieel bleef zich dan ook met de Hollandsche, d.w.z. Zaanse molens verstaan.

-----
¹⁾ Men kan hierover meer vinden in den Groningschen Volksalmanak van 1893. De menuet en de domineespruik, door Dr. S. D. van Veen.

Had Aelders de plaatselijke depressie te trotseeren, Forsten raakte na eenige jaren in den maalstroom van de heftigste beroeringen in alle Geunieerde Provinciën. De patriotische Stad had ook den Lande, in haar strijd tegen het Stadhouderschap, overgehaald of meegesleept. De inval der Pruisen in 1787 herstelde daarentegen weer het Prinselijk Bestuur en aanzien, echter slechts tot 1795, toen de Bataafsche Republiek werd uitgeroepen en de Patriotten het roer in handen kregen.

En daarmee bleek de fam. Forsten, dat Hoisingh haar nog een leelijke kool had helpen stoven. Uit de papiermerken is moeilijk op te maken of deze patriot of prinsgezind is geweest, dan misschien eerst het een en daarna het ander. Behalve het vrijheidlievende Zaansche-, fabriceerde hij toch ook in Groningen, het z.n. *Princepapier*. Het watermerk met den Stadhouder te paard, liet toch aan duidelijkheid niets te wenschen. Over dat papier nu werd de firma Forsten & Co. in 1799 ter verantwoording geroepen. Gelukkig stond zij als goed patriot bekend, daarbij was dit papier reeds door den voorganger in den handel gebracht, en had men de nog aanwezige voorraad – zooals nu bleek op een uiterst kleine hoeveelheid na – in 1795 haastig naar Oost-Friesland en Noord-Duitschland uitgevoerd. Daar zal men den Prins wel in genade hebben aangenomen. Zijn papiermerk gaf er zeker geen aanstoot.

Daar de firma Forsten & Co. zelf ook Prinsepapier had gemaakt, en dit na 1787, stellig een goede reclame was en voor den Prins en voor het papier, kon zij tegenover de vurige patriotten volstrekt niet vrij uitgaan, doch dezen konden ook alweer moeilijk aannemen, dat de firma na 1795 het beeld van den voortvluchtigen Stadhouder nog had willen vereeuwigen.

Forsten Sr. was intusschen in 1796 overleden. Zijn weduwe, zijn tweede vrouw, beheerde den molen van 1796-98, en daarna werd het *Forsten&Co.*, de bovengenoemde vennootschap van de heeren Forsten en Modderman.

De toestand werd intusschen hoe langer hoe slechter. In den Franschen tijd werkte de molen met slechts 40 man.

Tot verkoop overgaan was niet geraden. Zoo bleef hij familiebezit.

De molen werd in 1803 door den bliksem getroffen. Men kwam met den schrik en tijdelijken stilstand van het bedrijf vrij.

Eindelijk, in 1820, werd de molen door de firma Forsten & Co. publiek verkocht.

Koopers werden de gebroeders: *Albert en Jacob Hesselink Wzn.* De molen, die in de koopacte: *Werklust* werd genoemd, ging in hunne handen over voor de som van f 26.300. Volgens hunne papiermerken bleven zij in contact met de Zaansche fabrikanten.

Zij legden er zich op toe, den molen weer op volle capaciteit te brengen. Zij zochten weer als vroeger steun in beschermende rechten, wederinvoering van remissiën en restitutie van indirecte belastingen, benevens vrijdom van directe belastingen, en verbod van lompeninvoer, evenals in de 18e eeuw.

Het was: the struggle for life!

Zij konden echter den molen er niet weer bovenop werken, want de papierverzending naar elders, vooral naar Oost-Friesland, was belangrijk verminderd. Doch ook had de zn. *Papiermachine*, in 1799 in Frankrijk uitgevonden, in 1815 haar intrede gedaan. 't Was de zn. schudmachine. In 1834 werd in Zaandam de eerste hier te lande in gebruik genomen.

Een geheele revolutie bracht echter de toepassing van den stoom in de papierbereiding. De machinale fabricage van een goedkooper maar ook minderwaardig produkt verdreef grootendeels het degelijke en duurzame Oud-Hollandsche papier. Men had hier te lande slechts het buitenland na te volgen. Holland, de Veluwe (en Groningen) hadden de partij verloren.

Zoo was ook de bestaansmogelijkheid van onzen ouden Papiermolen van 1734 niet meer te verdedigen.

De laatste eigenaars, de heeren Hesselink, lieten hem in 1843, op afbraak, publiek verkoopen. Wat zij aan zich hielden, stond

speciaal in betrekking tot de papierbereiding, al het andere ging in verschillende handen over.¹⁾

Den molen kocht een olieslager voor ruim f 2000, die hem onmiddellijk weer over deed, waarop hij in Steenwijk als schors-, run- of barkmolen in hetzelfde jaar weer werd herbouwd. In het voetstuk staat aangegeven, dat de eerste steen in 1843 werd gemetseld door H. Meesters.²⁾

In 1919 is het bovenstuk, de kap, hernieuwd. Zoo werd aan hem voor de 2e maal (eerst in Groningen, toen in Steenwijk) bewezen, dat de behoeften van den modernen tijd enkel door moderne drijfkrachten konden worden bevredigd.

I. Papierbereiding.

Hoe het papier in den tijd van onzen molen gemaakt werd, is wel bekend. Het was het *Oud-Hollandsche*, z.n. *geschept-* of *handpapier*, en dit wordt nog wel, met klein debiet echter, gebruikt. Het nieuwe O.-H. papier, speciaal van v. Gelder (IJmuiden) is zacht glad, blanker en effener dan het 18e-eeuwsche.

Hoewel men allerlei materiaal voor papierbereiding gebruiken kan: oud touw, hennep, oude zakken, stroo, hout, oud papier enz. was het vroeger, voor het maken van *wit* papier, noodzakelijk dat men weinig gekleurd en goed materiaal had: lompen, voden van linnen in de eerste plaats. Bijvoeging van katoen deed de waarde weinig verminderen. Zwarte en sterk gekleurde stoffen kon men niet gebruiken. Wel wist men van bleeken en behandeling met kalk, maar niet van scheikundig ontkleuren. Nu kan men van blauwe stoffen, waar men vroeger alleen papier van dezelfde kleur van kreeg, ja zelfs van het gele, stugge

-----
¹⁾ Door vriendelijke toezending uit een copie-verkoopacte van den heer J. Offerhaus Wzn., notaris te Groningen.

²⁾ Welwillende mededeeling van den heer Haneweyer, secretaris der gemeente Steenwijk.

stroo: *wit* schrijfpapier maken (Belg. methode).

Het merkwaardige van de geheele papierbereiding, welk materiaal men ook gebruikt, is wel, dat het een zuiver mechanische is; door vernietiging van allen samengang in het oude produkt ziet men een nieuwe aaneenvoeging ontstaan, inniger en hechter dan deze vroeger is geweest. En dat enkel zonder eenige scheikundige verandering in de stof.

Dat is ook het geheim van den hoogen ouderdom der papierfabrikage, die daarbij tevens zoo buitengewoon dankbaar is, want uit de volmaakte ruïne van linnen en katoen, verrijst als een Phoenix uit haar asch: het papier, waarin voor het bloote oog, in de nieuwe homogene samenvoeging, het vroegere produkt niet meer herkenbaar is.¹⁾ In het kort samengevat komt de geheele bewerking neer op *het sorteerren der lompen*, het *fijn verdeelen* daarvan, het *malen*, het *mengen* met zuiver water tot een *melkachtige brij*, en een door bezinking zich verdichten, zich verweven, zich *verfilten van de vaste stofdeeltjes*. In half drogen toestand wordt meestal een kleefstof: lijm, gom, hars, bijgevoegd. Voila tout!

Na droging is het papier voor gebruik gereed.

De zoo eenvoudig klinkende bewerking vereischt intusschen heel wat technische ervaring, heel wat routine.

Door de veel vluggere bewerking in de papierfabrieken, heeft men in een half uur het proces evenver als in Sevensterns tijd na een paar weken.

Maar toch vraagt de voorbereiding: het sorteeren der lompen nog heel wat moeite. 't Gaat er mee als met een goed diner: de praeparatieven eischen veel tijd in verhouding tot het verorberen der voedingsstoffen. Op de keuze der spijzen, en hier op de juiste sorteering der voden komt het aan.

-----
¹⁾ Prof. D. Grothe. Mechanische Technologie, en: Papierbereiding in Het Boek der Uitvindingen 1858 I Dl. pg. 19.

Welke grondstoffen men ook gebruikt, alle papier is hygroscopisch, trekt vocht aan. Het sterkst doet dit het ongelijmde of vloeipapier. Totaal ongeschikt om op te schrijven, slorpt het gretig onze gemorste inktvlekken op.

Om van de Oud-Egyptische Papyrus niet te spreken, gebruikte men in de vroege Middeleeuwen veel hennep.

Na de uitvinding van de boekdrukkunst, in 't midden der 15e eeuw, kon hiermee aan de groote vraag naar papier niet meer worden voldaan. Toen men op de gedachte kwam van lompen, vooral van linnen lompen, (een goudkorrel in het slijk, zegt het Boek der Uitvindingen), was men voor goed geholpen. In het allereerst echter niet. De abt van Cluny werd bijna den smaak voor het lezen van boeken uit lompenpapier benomen, niet door een vooroordeel, maar om de minderwaardigheid van het produkt. Te voren gebruikte men ook katoen van den katoenstruik op Sicilië. Dit papier was echter veel te broos. Dat uit linnen was daarentegen zoo deugdzaam en sterk, dat het een vermenging met katoen best doorstond. *En*: beide vond men even doeltreffend in de, tot dien tijd, waardelooze lompen.

In de jaren van slechte papierfabricage was het verboden documenten van waarde, kostbare handschriften, misboeken, charters, enz. op papier te schrijven. Dan werd, (en nog in de 19e eeuw schonk men zelfs voor doctorsbullen enz., er de voorkeur aan), het aloude perkament gebruikt. Het dierlijke produkt was immers nog veel duurzamer dan het plantaardige weefsel. Gelukkig, want zoo hebben wij nog een aantal geschreven schatten uit de jongste tijden der Middeleeuwen.

(Wordt vervolgd).

De Papiermolen,

door Dr. W. J. KOPPIUS.

Een 18^e-eeuwsche grootindustrie.
(Slot.)

Het sorteeren van lompen is niet ieders werk. Zij worden alvast meer opgekocht naar hun waarde, dan uitgezocht. Van de beste soorten kan men uit 3: 2 kilo wit papier maken. Het allerbeste komt tevens uit de beste lompen. Uit linnen krijgt men papier van mooie witte kleur, eenigszins transparant en sterk, vast. Met de bijvoeging van katoen moet men de juiste maat houden. Als men in aanmerking neemt dat de lompen wel in 20, 30 soorten te verdeelen zijn, al naar de grondstof, de consistentie, de kleur, de meerdere of mindere grofheid, de vergezelschapping van knopen, de aanwezigheid van zoomen en naden, dan kan men begrijpen, dat *de vrouw, het meisje*, dat de lompen in beteren toestand heeft gekend en bewerkt, nu ook bij voorkeur de persoon is, die het oude verband tot japon, rok of hemd, opheft. De vrouwenhand schift, voegt bij elkaar wat bij elkaar hoort, en laat vervolgens de lompen, door ze over een snijdend mes, een soort zeis, te halen, zich tot stukken van handgrootte, verkleinen. Dit geschiedde hier aan den *lompenbank* (L.B.K.). In het gebouw, waar deze stond, bevonden zich 5 banken met plaats voor 10 scheursters. Zij hadden 9 messen en 9 losse scheurbakken tot haar dispositie.

Gezond is het werken met lompen, stellig niet, speciaal door de stofinademing. *En* in de 18e eeuw waren de werklokalen alles behalve hygienisch ingericht. Maar ook aan innige aanraking met ongedierte, met ziektekiemen als van typhus, tuberculose,

ja van pest, enz. ontkwam het vrouwelijk personeel niet. De papiermolen had daardoor, in moreelen zin, geen besten naam. Want de oorzaak *der*, de verspreidingswijze *van* besmettelijke ziekten, kende men niet. De gevolgen wel, en dat dus de onschuldige slachtoffers van de op haar azende ziekten, toch ook van het kostbare, maar dikwijls korte leven, wilden genieten, was begrijpelijk. Kieskeurig in de midde-len waren zij meestal niet.

De spinfabriek uit lateren tijd, werkte ook met veel meisjes, en deze verrieden zichtbaar op straat haar bezigheden. Vooral de jeugd zat *onder* het vlas, het haar van de meisjes was een vast doorweven pruik als van een slordige pop. *En*, aangezien zij, tot de élite, van beneden af, behoorden, werden zij dan ook met den min eervollen naam: *spindoggen* betiteld.

Het leven van de spin- en papiermeisjes zal wel niet veel uiteen hebben geloopen.

De gescheurde lompen werden nu schoon gemaakt, en desnoods daarvoor gekookt. De grovere lompen had men er uitgezocht om ze aan een begin van rotting bloot te stellen. Nu kwamen zij in den molen in stroomend water onder de *molensteen* en werden in kleine stukjes verdeeld, die vervolgens door de *maalrollen* werden gehaald. Als alles goed was gewreven, kwam de massa in verwarmde kuipen.

Het verder geheel fijn maken, alles wordt eindelijk ragfijn, vond plaats in den *roerkuip* of *hollander*, ook in den molen staande. 't Was een aan beide einden afgeronde bak van 3.5 M. lengte, met lood bekleed, waarin een zware eikenhouten cylinder met messen gewapend, over een grondwerk liep, waarin tevens messen waren bevestigd. Deze scheurden, trokken en sneden alles totaal stuk en fijn.

Aan dien roerkuip, die de tot dien tijd gebruikelijken *stamper* verving, is voor een groot deel het succes van het Hollandsche papier toe te schrijven. Want de lompen werden vóór dien tijd nooit zóó fijn verdeeld als met den hollander plaats had, en juist het fijnst verdeelde lompenstof gaf het dichtste en fraaiste papier.

Ook moet men de Hollandsche zindelijkheid bij de geheele bereiding, vooral van den papierpap, niet vergeten. Die liet in 't buitenland nogal te wenschen over.

De uiterst fijne lompenmassa vormt nu met water een melkachtige emulsie. Deze komt weder in verwarmde kuipen en wordt in roerende beweging gehouden. Daaruit wordt nu door den *schepper*, in een houten raam, met kopergaas bekleed, telkens een hoeveelheid voor één vel papier, geschept. Daarvoor is heel wat oefening noodig.

Dit papblad wordt door een tweeden werkman op een lap vilt overgebracht, waarop dit weer met vilt wordt bedekt. Daar op komt weer een papblad, vervolgens weer vilt, enz. Zijn er voldoende bladen opgestapeld, dan worden deze geperst. Aan 't eind worden de pap- of nu papierbladen (papiervellen) nog eens geperst en dan in schuren te drogen gehangen. In de *droogschuur* (DS) kan lucht en wind vrij toetreden. Daarvoor rust deze, een vierde Meter boven den grond, op steenen voeten, en is het dak, tegen regen beveiligd, doordat het van binnen met hout is bekleed. Dit gebouw is tevens *pakhuis*. Nergens kan het papier droger worden bewaard. De z.n. *pakkamer* was een onderdeel van het *werkhuis*.

In half drogen toestand volgt dan het *lijmen*. Dit geschiedde in de *lijmkamer* (LK), waarin een ingemetselde kapitale koperen ketel, lijmpers, lijnton, enz. Geheel droog, is het papier geschikt om beschreven te worden, of, om naar de drukkerij te gaan. Een vlugge werkman kon vroeger in één dag: 30.000 vellen lijmen.

Het kopergaas in het scheppraam is op één of twee plaatsen door een vlak figuurtje verhoogd. Daar wordt dus het vel papier iets dunner, iets doorzichtiger. De figuurtjes, ook letters of cijfers, vormen het z.n. *watermerk*, *papiermerk*, dat dus heel eenvoudig wordt verkregen.

De papiermerken hebben nogal wat te zeggen gehad. Zij gaven niet alleen aan de herkomst van het papier, maar ook kon men, indien het beschrevene geen jaarsopgave, geen datum bevatte, er uit opmaken,

ongeveer van wanneer het schrift was. Want vroeger deed men, vooral de landsregering, elk jaar een noodig geoordeelde inslag van papier. Het merk veranderde na een paar jaar nog al eens en daardoor kon men een bepaald ongedateerd feit in een stuk beschreven, toch eenigszins préciseren.

Zoo heeft men ook de uitvinding van *Laurens Jansz. Coster* als echt gewaarmerkt uit het feit, dat zijn eerste boeken o.a. *De spiegel onzer behoudenis*, gedrukt zijn op papier met het watermerk van de toen in Haarlem gebruikte papiersoort.

De geschiedenis van den Groningschen papiermolen laat zich deels, zooals wij hebben gezien, ook uit de papiermerken beschrijven, althans hieruit aanvullen. Wij zagen er vooral uit de verhouding van het produkt tot de buitenwereld. Een papiermerk liegt niet. De geschiedbeschrijving en een tekening van den molen mogen de waarheid nabijkomen, de merken geven de volle: niets dan de waarheid.

De Nederlandsche omtuinde leeuw, die de zeven pijlen vasthoudt, met de woorden *Pro Patria*, is niet onwaarschijnlijk oorspronkelijk een Zaanisch merk. Vele jaren treft men in de Groningsche requestboeken, tijdens het bestaan van den Papiermolen, dit merk ook aan, vergezeld van de Groningsche letters G. R. Er heeft dus stellig een contract bestaan omtrent de levering van Groningsch papier aan de Zaanische fabrikanten. De letters: G. R. zijn later vervangen door K. VD. Of deze persoon, zonder finantieel verband, als bedrijfsleider heeft gediend in de jaren 1749 - 1754, tijdens het proces van mevr. Aelders - de Sitter?

Wij komen niet nader op het Vryheyt- en Princepapier terug, alleen zij nog vermeld, dat men in het Algem. Rijksarchief te den Haag een collectie papier bewaart, oorspronkelijk door een verzamelaar in Gelderland aangelegd, van het begin der veertiende eeuw af. Hieraan kan men vragen stellen en ook deze er mee oplossen. Onnoemelijk groot is het aantal papiermerken, ook door de vele aangewende variaties,

waar men door ijverig onderzoek mee op de hoogte is gekomen.

Aan den Groningschen papiermolen, en ook zeker aan de Veluwsche- en de Zaanische molens, werd veel lood gebruikt en verbruikt. Niet alleen was de roerkuip, de hollander, met lood bekleed, maar zeer waarschijnlijk waren dit ook de maalrollen. Deze zullen wel in hoofdzaak het verbruik op hun geweten hebben gehad. Ook is het niet onwaarschijnlijk, dat die lompen, welke nog aan rotting moesten worden blootgesteld, met looden platen werden bezwaard. Langs die drie wegen is dan de groote behoefte aan lood te verklaren. Daarbij geeft een verkoopacte nog een bak met looden pijpen aan. Dat de behoefte aan het metaal niet gering was, blijkt ook uit een request van Allard Verburgh in 1740, betreffende den vrijen invoer van lood, behandeld in verband met het verbod op uitvoer van materialen voor de papierfabricage benodigd, en van den uitvoer van lompen.

Wij gelooven hiermee voldoende het maken van papier in en door den Papiermolen te hebben toegelicht.

III. Beteekenis van den Papiermolen voor Stad & Lande.

Het kost ons groote moeite, met het tegenwoordige comfort in huis, om slechts te noemen: waterleiding, en electrisch licht, met de vlotte massaproductie voor de bevrediging van onze dagelijksche behoeften, met de gemakkelijke wijze om ons op korten of grooten afstand vlug te verplaatsen, dank zij fiets, auto, tram of trein, om ons terug te denken in de 18e eeuw, toen men dit alles miste, en zonder deze, nu onmisbare zaken, door het leven ging.

Als men langs de povere huisjes achter het R. K. kerkhof wandelt, is het ook beslist niet gemakkelijk zich daar een grootindustrie te reconstrueeren.

De uitstekende naam van Stad & Lande in de 18e eeuw, wij bedoelen vooral in het laatste deel, was niet te danken aan deze onderneming. Men wist toen echter in rui-

me mate te profiteeren van den verbouwen handel in voedingsmiddelen en uitvoer van kleedingsstoffen. Het waren deze, die het gewest in vrij bloeienden toestand brachten.

Het oogsten en verschepen van de beste graansoorten, waar de oprichting van de koornbeurs in 1774 de kroon op zette, het spinnen van vlas en de linnenweverijen, de wolkammerijen en het breien door de schamele gemeente van kousen voor uitvoer, daardoor kon het gewest zich herstellen.

De graan- en wolhandel hadden in 1730 nog lang niet die beteekenis van lateren tijd, toch wilde men er niet aan, dat het zoo noodige papier hier niet evenzoo goed zou kunnen worden gefabriceerd als elders. Om van Holland en de Veluwe te zwijgen, bij andere steden. b.v. Alkmaar, Middelburg, Utrecht, enz. kwam men belangrijk achteraan.

In overeenstemming hiermee is het oudst beschreven papier in het Groningsche Rijksarchief pas van 1420, dus betrekkelijk van jongen datum. Het merk is niet duidelijk te onderscheiden: het oudste, in 't begin der 15e eeuw, was een ossekop, met of zonder oogen.¹⁾

Men leverde in de 18e eeuw het Hollandsche papier met succes aan Frankrijk, Engeland, Spanje en Portugal. Zou men hier ook niet voor binnen- en buitenland kunnen werken? Er zat ondernemingszin in het plan, doch afgunst, op provincialisme berustend, was mede drijfveer en een misleidende raadgever.

De voorbereiding der stichting lijkt ons, in den tegenwoordigen tijd, uit een finantieel oogpunt, beslist reeds slecht. Doch zou men niet, in 't begin den molen vooruit helpende, kunnen rekenen, dat deze spoedig moeite en kosten voldoende zou beloonen?

In dien tijd waren er echter weinig grootindustrieën, en Groningen had er in 't geheel

-----

¹⁾ W. Wattenbach. Das Schriftwesen im Mittelalter, pag. 145, 3e vermehrte Auflage.

geen. Men moest roeien met de riemen, die men had, en die waren kort. Zonder ervaring kon men toch niet in Holland ter school gaan: daar was men bij den duivel te biecht.

Toch werd de bereiding van het papier een volkomen succes, finantieele resultaten bleven echter, niet alleen in de eerste jaren, maar ook later, uit.

Een andere bestemming aan den molen geven zou beteekenen bijna alle werklieden naar huis zenden. Dat wilde men niet en evenmin het allengs door den molen geleverde en gewaardeerde papier weer missen.

Het ging toen als nu, wanneer een gemeente een tram of een gasfabriek exploiteert, die zich niet kan bedruipen. De bewoners zouden krachtig protesteeren tegen het weer op- of afbreken. Voor een zaak, die zij elken dag noodig hebben, willen ze wel iets extra betalen. Zoo ging het onze overen oud-overgrootvaders met den Papiermolen. De molen en het papier waren iets eigens van de stad geworden, men gevoelde de verplichting de industrie in stand, op de been, te houden. Bij den aanvang had er niet anders opgezeten dan met den weloverwogen, maar niet door ervaring voorgelichte zaak te beginnen. Wel was duidelijk, dat er zeer uiteenlopend werk moest worden verricht, en dat het zonder beslist goed geschoolde krachten niet zou gaan. Er was toch een scherpe specialisatie van arbeid: een groot aantal personen werd vereischt die zeer geroutineerd waren in hun eigen werk. En de Papiermolen was goed geoutilleerd.

Als Sevenstern de zaak werkelijk zoo spoedig boven het hoofd is gegroeid, zal hij er zeker geen toekomst in hebben gezien en meende hij althans dat deze hem geen gouden bergen zou beloven.

Ongelukkig brachten B. & R. vooral later onder Aelders, de gulden waarheid niet in toepassing dat: "de cost gaet voor de baet uit!"

Het gemeentebestuur werd, toen het ook niet op medewerking van de Staten van het gewest kon rekenen, zuinig en lastig. Het

belemmerde de industrie in plaats van dat het deze voorthielp. Dat Aelders hierdoor gedwongen werd een accoord met de Zaansche fabrikanten te treffen, waardoor echter de molen niet meer onafhankelijk bleef, kan B. & R. wel zeer tegen hem en zijn weduwe hebben ingenomen, vooral als die actie buiten hun voorkennis heeft plaats gevonden.

In de 18e eeuw moesten alle ondernemingen worden gesteund, althans men hielp ze voort, maar dikwijls zeer onregelmatig: zaken, die er best zonder zouden komen, lieten zich de hulp natuurlijk welgevallen, maar de ondernemingen, die het hoog noodig hadden, kregen dikwijls te weinig om hun kansen te verbeteren. En daarbij bloeide de smokkelhandel. Behalve het nadeel aan personen en zaken, vielen ook heel wat indirecte belastingen daardoor niet aan de schatkist ten deel.

Onder deze omstandigheden was de molen opgericht. Eerst was hij met vreugde begroet: "Als 't kindje binnenkomt juicht heel het huisgezin!"

Doch het kind groeide hier niet op uit den bodem, zoo als later de stroocartonfabrieken. Het moest kunstmatig in het leven worden gehouden. Zeker om meer dan één reden zat men niet ruim in de lompen, zoo als in Holland. Linnen was er wel, maar katoen b.v. dat men ook pas sedert 1795 meer in 't groot ging verbouwen, zal men in Holland wel haast niet hebben willen uitvoeren. Dat mej. de Sitter, de latere mevr. Aelders, een handel kon beginnen in zitsen en katoenen, kwam door haar relaties met Amsterdam. Die invoer was echter natuurlijk luttel, en gaf geen lompen van eenige beteekenis.

De werkkrachten van elders waren zeer duur, en, was men altijd zeker de hier gekweekte werklieden te houden?

Groote reparatiën werden aan den molen zelf uitgevoerd, tenzij de te herstellen stukken naar Holland konden gaan. Door het reizen van den reparateur, of door het transport van een molendeel, was men hier veel duurder uit dan in Holland, maar vooral dan in Gelderland. *En* de reis- en

verblijfkosten, òf die van het transport waren hooger, ook het herstel zelf kostte meer, terwijl de molen hier, om het defect – ook zelfs als alles nogal vlot liep – veel langer stil stond dan daar.

Te verwonderen is het dus niet, dat de latere eigenaars de industrie in Hollandsch verband brachten, te meer, daar B. & R. en de Staten der provincie niet wilden of konden inzien, dat de Papiermolen bij voortdurende, moreel en finantieel, hun *bijzondere steun* en zorg verdiende. Alleen daardoor had deze grooter debiet kunnen erlangen, zijn vleugels breder kunnen uitslaan.

Hij had alle faciliteiten noodig, evengoed als de zeepziederij, waarvoor het 25-jarig octrooi steeds weer werd verlengd en de derde maal zelfs met vrijdom van alle belastingen.

Geheel in contrast met deze en met de papierindustrie stonden de kleine-, en de huisindustrieën. Tot de kleine behoorden b.v. de boekdrukkerijen, die met handpersen werkten, de bierbrouwerijen, de blauwververijen, de houtzagerijen, enz. Sommige klein-industrieën waren groot in hoeveelheid, maar klein in praestatievermogen.

Stellig het grootst in aantal en daardoor samen een groote industrie vormende, waren de wolkammerijen. In 1819 bestonden er in Groningen nog 70 met 110 werklieden en 41 kinderen. Er werden er wel door één man en één kind gedreven, doch ook waren er met knechten en een meesterknecht. En meer dan één familie had aan een dergelijke wolkammerij haar opkomst te danken.

Stoken met anthraciet was even onbekend als centrale verwarming. Men moest zich warmer kleeden dan nu. En het behoefde niet te worden bewezen: "Een warm man was een vast man!" En daarom liepen velen winter en zomer in wol en baai. De groote Drentsche kudden leverden de wol in overvloed.

Op deze zaak heeft ook betrekking een passage in den: Tegenwoordige(n) Staat der Vereenigde Nederlanden. 1794, DI. XXXI. Stad & Lande, waar wij pag. 96

lezen: “Wijders zijn in de stad genoegzaam alle die fabryken en trafyken, welke men elders vindt, hoewel derzelver slyting (verkoop) zig meestal tot het inwendige bepaalt (eigen provincie), daar zy in uitwaardsche verzending moeten zwigten voor de Friesche, als niet genietende die belooningen op den uitvoer, en die vermindering van ‘s Lands lasten op de verwerkt wordende stoffen, waarmede men aldaar de zelve aanmoedigt.”

“Alleenlyk kan men uitzonderen de kousenbreideryen; die schoon uiterlyk een klein voorwerp, daarom verdienen gemeld te worden: wyl zij eene overgroote menigte aan den kost helpen, en de Groninger kousen wyd en zyd verzonden en gretig gezogt worden.”

In het voorjaar gingen er o.a. één of meer schepen met kousen van Groningen naar Amsterdam.

Ondanks hun goede zaken waren de wol-kammers zoo brutaal het invoerverbod te vragen van katoen en manufacturen. Ook drongen zij aan op de vestiging van een wolmarkt, om de zekerheid te hebben steeds goede wol te kunnen inkoop.

De produktie *van-* en handel *in* voedingsmiddelen en kleedingsstoffen ondervond, zooals wij zien, *geen-*, die van papier daarentegen *niets dan* moeielijkheden. Wel was het contrast groot.

Toch zou het een keer nemen.

Ruim een halve eeuw na de afbraak van den Papiermolen, heeft, in navolging van het buitenland, de zelfde stoom die hem verdrong, aan het aloude gewest van Stad & Lande, na het getob met de papierbereiding in de 18e eeuw, een schitterende revanche geschonken. Dat dateert van 1900.

Men vond in het stroo van de granen, in de provincie en elders verbouwd, een nieuwe grondstof. Achttien stroocartonfabrieken in ons land, op één na alle in de prov. Groningen, leveren hun produkt, ter waarde van 24 millioen gulden, naar binnen- en buitenland.¹⁾

-----

¹⁾ Alg. Handelsblad. Zat. 8 Sept. ‘28. Avondblad.

De export bedroeg in 1926: 230 millioen kilo; 300 - 350 millioen kilo stroo worden jaarlijks verwerkt. Zonder het stroocarton zou de Groningsche graanbouw veel minder loonend zijn. 3000 arbeiders, vele voerlieden, schippers en ambachtslieden vinden hun bestaan er in.¹⁾

Echter is ook de aloude energie voor de wit-papierfabricage teruggekeerd. Het papier van Van Gelder en andere fabrieken, kan zonder beschermende rechten de concurrentie van het buitenland weerstaan.

Au quelqe chose malheur est bon!

De 18e eeuw zou men kunnen noemen die van nieuwe ideeën en proefnemingen. Haar kinderen leefden in de verlichte eeuw, maar later maakten de negentienden eeuwers voor hun tijd, aanspraak op dien naam. De laatsten profiteerden echter in veel van de successen, maar vooral ook van de fouten van hun voorgangers.

De hinderlijke bemoeizucht met de lokale industrieën van de plaatselijke besturen, die veelal meer lasten en schade brachten dan voordeel door de bescherming die zij verleenden, leerde men veroordeelen. De vernietigende tegenwerking van den een, de meer dan geoorloofde protectie van den ander: men ging er het onbillijke van inzien. *En*, de stoommachine maakte te sneller een eind aan die misstanden.

De grootindustrie, die in de 18e eeuw in haar kinderschoenen stond, was, meer afhankelijk van de plaatselijke toestanden en omstandigheden dan de kleinindustrie. Dit leert ons wel bijzonder duidelijk de geschiedenis van den Groningschen Papiermolen.

Voor de moderne grootbedrijven gelden wel de woorden van Moltke: “Erst wägen, dann wagen!”

In de 18e eeuw volgde men het oudere gezegde: “Probeeren is het naaste recht!”

-----

¹⁾ Pogingen door den heer J. E. Scholten gedaan om papier uit veen te bereiden, hebben schipbreuk geleden. Ook vermeniging van het stugge stroo met het zachte veen zal wel geen geschikt papier hebben opgeleverd.

De stoom verdreef alle handpapier en daarmee alle windmolens aan de Zaan en de watermolens op de Veluwe. Zelfs de conservatieve veeren- of ganzepen legde het, in dit verband, af. De naam en het voorwerp zijn gebleven, doch waarvoor oorspronkelijk het *pennemes* werd gefabriceerd, zal menig jong twintigste-eeuwer niet weten. Ondanks het verzet dat de toepassing van den stoom in de industrie vond, zette deze zijn zegetocht snel en zeker voort. Een radicale verandering greep er ook in het familieleven plaats. De lood en inktpot en dito zandstrooier, zoo bruikbaar voor het oude handpapier, werden verdrongen. De stalen pen werd opnieuw in gebruik genomen (hij was reeds een paar honderd jaar oud), en nu voor goed. Hij werd, evenals het nieuwe, machinale papier, een goedkoop massaproduct. Was vroeger een brief over de post een gebeurtenis, en kon de bode kalm op de 5. 10 of 15 cts. port wachten, na het invoeren van den postzegel en vooral van de gedwongen frankeering, kon men vlug en goedkoop briefwisselen.

Het bovenstaande artikel is afgedrukt in het geïllustreerd maandblad "Groningen", in de 12^e jaargang 1929, in no. 3 maart, op

Op alle tijden van het jaar konden nu familieleden en vrienden elkaar per trein bezoeken; de vroeger zoo bekende *familiedagen* hadden opgehouden te bestaan.

De stoom had met al zijn conseqwenties het leven belangrijk rijker gemaakt, maar ook in vlugger tempo gebracht. Wie kon nog telkens een ganzepen zitten vermaken, nu er zeker tienmaal zooveel geschreven moest worden dan vroeger? Die dit nog deden waren ouden van dagen of excen-trieken.

En, om nog even tot onzen nederigen Papiermolen terug te keeren: "Ehre dem Ehre gebührt!" Heeft hij de fabrikanten, noch de bestuurders van Stad & Lande kunnen tevreden stellen; hij heeft de talrijke verbruikers in binnen- en buitenland van zijn uitstekend produkt, dat het "arduin" kan tarten (pag. 44), zeer aan zich verplicht.

Ook heeft hij, naast de Hollandsche molens, den goeden naam van het Nederlandsche papier hoog gehouden.

Daarom meenden wij dat zijn geschiedenis uit zijn eigen papieren en het stof van het Archief, eens diende te worden opgedolven.

pagina 41 t/m 46, in no. 4 april, op pagina 61 t/m 66 en in no. 5 mei, op pagina 81 t/m 86.

De gegevens van de Papiermolen "Werklust"

Pr.	„DE HOLLANDSCHE MOLEN”		566
1. Gemeente (Prov.)	Groningen (Gronj.)	"buiten de Heerepoort"	Datum van inschrijving Dec. '33.
buurtschap	1.8 km ten z. v. d. toren,	Leijphen, Heereweg, westzijde	
Stafkaart 1 : 50.000	7. b. 3.	op doornsch. oep.	
2. Type	8. Kante bovenkruier met stelling		
bouwstof	riet op houtz. timmeren - onderstuk; 24½ m vlucht		
doel	wit-papiermolen (Pieten Kap)		
naam	„Werklust” met vier maalbakken in drie kuipen (9. Ct. 1743)		
3. Eigenaar	A. en J. Hesselink Wzn.		
huurder			
bouwjaar	1734 door molenbouwer Pieter Sibbels de Vries t 20/4/1734		
verdwijningsdatum	1843 afgebroken (naar buiten klein Pösch)		
4. Bijzonderheden	De molen werd te Steenwijk herbouwd als barkmolen die o.b. van Volkseigenaar slaan veld Groningen, slaan, April, Mei 1929 - van den Koppelaar. De molen heeft 2 zolders, 4 rollen, 8 stofkisten, 3 kuipen, 3 persen (1828) staat op de kaart v. d. nieuwe werken in d. Atlas der Frontieren 19/1 1843 verkoop op afbraak (P.R.C.) v. Hattuj		

In december 1933 noteerde B. van der Veen Czn. de door hem gevonden gegevens over de papiermolen "Werklust" op een fiche, t.b.v. de documentatie voor de vereniging "De Hollandsche Molen".

Deze gegevens zijn te vinden in het RHC Groninger Archieven, toegangsnummer 2489, inventarisnummers 122 t/m 129.

De volledige gegevens zijn:

Papiermolen (witpapier) 'Werklust'

Een achtkante rietgedekte stellingmolen op een houten tussen- en onderstuk en met een rietgedekte kap. De roeden hadden een vlucht van 24,5 m (84 voet). De molen had twee zolders en was uitgerust met vier maalbakken (rollen), acht stofkisten, drie kuipen en drie persen (GC 1743) (1828).

Gebouwd in 1734 door molenbouwer Pieter Sibbels de Vries, in opdracht van Dr. Henricus Berlage voor ½ en Henricus en Theodorus Gelsing voor ½. Wesselus Sevensteern was boekhouder, deze bezat het octrooi (verz. 3.X.114 1736). De molen staat aangegeven op kaart nr. 33 van de nieuwe werken in de Atlas der Frontieren.

Eigenaren: in 1739 wordt de molen verkocht 'keerkoop' uit de boedel van Dr. Berlage en de Gelsings. Kopers: Jacobus Aelders en Antonius Verburgh; in 1741 draagt Jacobus Aelders de ½ over aan Jurgen Lindenberg; Lindenberg draagt in 1743 deze ½ over aan Antonius Verburgh, deze is nu alleen eigenaar; in 1744 koopt Jacobus Aelders de molen van de wed. A. Verburgh; van 1749-1754 wed. A. P. Aelders-de Sitter; sinds 1854 Herman Christiaan Hoisingh; sinds 1781 fa. Forsten & Cie (Jan Herman Forsten, Tonco en Jan Modderman); sinds 1820 Albert en Jacob Hesselink Wzn; op 19 januari 1843 volgt de verkoop op afbraak (PGC).

Afgebroken in 1843. De molen werd in hetzelfde jaar te Steenwijk herbouwd als bark(run)molen.

Standplaats 1,8 km ten zuiden van de Martinitoren, buiten de Heerepoort, tussen Heereweg en Hoornsche diep; einde Papiermolenlaan.

Ingetekend door Ten Bruggencate op kaart 7.b.3, stafkaart van 1890.

Fichenummer 566 + verso.

De Papiermolen “Werklust” op de kadastrale kaart

In 1821 werd de kadastrale intekening van de gemeente Groningen voltooid. Het gebied ten zuiden van de stad en ten westen van de Heereweg, werd kadastraal als sectie C bestempeld en genoemd ‘de Horensche Dijk’.

In dit gebied lag aan de uiterste zuidrand van deze sectie het complex van de papiermolen “Werklust”. Ten zuiden ervan was de Wester redout, waaruit het benodigde water werd betrokken.

De uitsnede van het tweede blad van de kadastrale kaart van sectie C, toont de Papiermolen met rechts ervan de werklie-denwoningen. In de bijbehorende OAT

staan de eigenaren (in 1821) vermeld, namelijk de gebroeders Albert & Jakob Heselink, kooplieden te Groningen, met de papiermolen onder het perceelnr. 515.

509	Heselink Albert & Jakob Kooplieden Groningen	297	Huisstof
510	"	9	edoni
511	"	9	edoni
512	"	9	Tuin
513	"	6	edoni
514	"	4	Huisstof
515	"	4	Huisstof
516	"	4	Huis

bron: <http://watwaswaar.nl>

Een vroege beschrijving van de papiermolen

Harry Perton plaatste op 6 november 2012 op zijn weblog “groninganus” een vroege beschrijving van de papiermolen. Bron: Amsterdamse Courant, 5 mei 1739.

Werd geadverteerd , dat te Groningen op Woensdag den 3 Juny aenstaende voor de eerste , en op den 10 Juny voor de tweede en laetstemael, om voort te aenvaerden, ten huuze van de Wynhandelaer Nicolaes Bloemhoff, by publyke veylinge zal worden verkogt; een extra groote welgereguleerde, en in den jaere 1734 nieuw getimmerde Wit PAPIERE WIND-MOOLEN , aldaer by een lopende rivier van zoet en helder Water geleegeen, met een octrooy van 25 jaren, in 't jaer 1732 door de Ed. Mog. Heeren Burgermeesteren en Raed in Groningen verleend; zynde dezelve groot 84 voeten vlugt, waer in 4 Maelbakken, 3 Schepkuypen, 7 Parssen met zyn Werkhuys, Pakkamer en Droogschuur, in alles lang 412 voet, met alle deszelfs Gereedschappen; benevens nog 13 Graesen Weyland, en een royale Wooning, Paerdenstal, Turfschuur, en een welgereguleerde Hof, rondsom in zyne Gragten geleegeen : Iemand nader onderrigting begeerende , adresseere zig by den Heer Dirk Willem de Wilde , wonende op de Oudezyds Agterburgwal by de Koestraet t'Amsterdam, en by de voorn. N. Bloemhoff in den Guldenstaert te Groningen.

Werd geadverteerd , dat te Groningen op Woensdag den 3 Juny aenstaende voor de eerste, en op den 10 Juny voor de tweede en laetstemael, om voort te aenvaerden, ten huuze van de wynhandelaer Nicolaes Bloemhoff, by publyke veylinge zal worden verkogt: een extra groote welgereguleerde, en in den jaere 1734 nieuw getimmerde Wit PAPIERE WIND-MOOLEN , aldaer by een lopende rivier van zoet en helder Water geleegeen, met een octrooy van 25 jaren, in 't jaer 1732 door de Ed. Mog. Heeren Burgermeesteren en Raed in Groningen verleend; zynde dezelve groot 84 voeten vlugt, waer in 4 Maelbakken, 3 Schepkuypen, 7 Parssen met zyn Werkhuys, Pakkamer en Droogschuur, in alles lang 412 voet, met alle deszelfs Gereedschappen; benevens nog 13 Graesen Weyland en een royale Wooning, Paerdenstal, Turfschuur, en een welgereguleerde Hof, rondsom in zyne Gragten geleegeen. Iemand nader onderrigting begeerende, adresseere zig by den Heer Dirk Willem de Wilde, wonende op de Oudezyds Agterburgwal by de Koestraet t'Amsterdam, en by de voorn. N. Bloemhoff in den Guldenstaert te Groningen.

Commentaar: het betreft de papiermolen die stond op de plek van het tegenwoordige zwembad. De eerste veiling was bij opbod, de tweede, na een verhoging van het hoogste bod, bij afslag. Met de rivier zal het Hoornsediep zijn bedoeld. Werkhuis, pakkamer en droogschuur waren met elkaar zo'n 120 meter lang, in het midden zal de eigenlijke molen hebben gestaan.

